

YÜZ YILDIR HEP AYNI ŞARKILAR: İŞÇİSİN SEN İŞÇİ KAL! Mahir Ergun

Doğrusu işçinin işçi olmak gibi bir rüyası olamaz. Bireyin kendi iradesiyle emeğini toplumsallaştırarak bunun cenderesine girmeyi seçmesinin akla yakın hiç bir tarafı yoktur. Kölelik, bir tercih olamaz. İşçinin kölelik koşullarının düzelmesi de mümkün değildir. “İşçi” imgesiyle, kölelik, perişanlık, sefalet, yoğlaşma birbirinden ayrılamaz. Marksist teoriye göre bu çelişki işçi sınıfına devrimci bir rol biçer, doğrudur. Ama bu bir kurtarıcı rolü değildir.

Bir bahar sabahı olmalıydı aslında.

Kısa yorgun adımlar birbirini ezerek ilerliyor. Karanlık; beyaz ölü aydınlığında karanlık, upuzun bir koridorda kısa yorgun adımlar sanki tek bir vücuttur. Binlerce kısa yorgun adım: Tıpkı besili, kör bir tırtıl gibi. Arka ayaklar ön ayaklara karışıyor. Ön ayaklar bilinçsizce şahlıyor merdivenlerde, yürüyen bantlarda gövdesi dalgalanıyor tırtılın.

Bir bahar sabahı olmalıydı aslında, ama gökyüzünü göremiyoruz.

Vesaitten vesaitte, sonra bir diğerine, bir diğerine aktarma yapacak kısa yorgun adımlar, yeraltında ölümler gibi sürükleniyorlar.

Kısa yorgun adımlar ölü bir tırtıldır. Yönü yok, menzili yok, kısa yorgun adımların tüm sokakları çıkmazdır.

Bir bahar sabahı olmalıydı aslında, ama belki de akşamdır?

Kısa yorgun adımların gecesi gündüzü yok, aynı alçak tavanlı, aynı pis fayanslı tünellerde ileri geri atılıyorlar.

Fayansların üzerinde reklam panoları vardır: Bilmem ne senfoni orkestrası bilmem ne sentırda, biletleri tükenmeden alın! Bu bilmem ne sentır, falanca AVM'nin konser salonuymuş. Filanca metro istasyonuna bağlantısı vardır, yeryüzüne çıkmadan gidilebilir. Herkes gidemez tabii, biletler çok pahalıdır, ama giden çıkar.

Yürüyen bantlar reklam panolarına bakar: Falanca ressam filanca galeride. Bu galeri de başka bir AVM'deymiş. Sanki kısa yorgun adımlar, klasik müzik, plastik sanat aşkıyla yanıp tutuşuyor... Fakat bir şekilde galeriler, konser salonları

Başka bir şey yok mu göğün altında? Yani ya AVM sentirleri, ya entel zırvallıklarını kabul edeceğiz, etmiyorsak, hayali işçi mitlerine mi inanmalıyız? Emek en yüce değer, fabrikalar da tapınaklarımız mı? Kısa yorgun adımlarla gece gündüz gidip geleceğimiz...

tıka basa dolar.

Tuvaletlerde reklam panoları vardır, pisuarların önünde: O yazarın yeni kitabı çıktı! İlk baskı iki yüz elli bin! Tüm kitap sentirlerde ve süper marketlerde.

Kısa yorgun adımların ağır hareketlerine eklenecek bir tuğla. Ölü ışıkların altında boş gözlerle bakılacak. Vesaite, konserve kutusuna istiflenen sardalyalar gibi doluşurlurken, birbirini ezen bedenlerin arasında, parlak sefeonlu cildiyle belirip duracak.

Bir bahar sabahı olmalıydı aslında, ama tüm günler birbirinin aynıdır.

Tüm günler nemli, tüm günler yorgun. Tüm günlerde hep o aynı koku, hep aynı gürültü, aynı reklam panoları. Ölü tırtıl devrile devrile gidip gelir aynı tünellerde, adımlar birbirini ezer, her yerde aynı fayanslar, gökyüzü yok.

Bu kez dans tiyatrosu gelmiş bilmem ne sentira, öbür yazarın da yeni kitabı çıkmış. Ölü tırtıl gider gelir, gürültü bir türlü bitmez, reklam panoları yarı karanlıkta parlar, bilmem ne sentir, falanca AVM, ye-

ter be!

Başka bir şey yok mu göğün altında?

“Alternatif” bir yaşam tarzı, “alternatif” sanat çevreleri mesela?

Bir bahar sabahı olmalıydı aslında, ama sabahları pek bilmiyoruz.

“Alternatif” muhitlerde gece sokakları göz kırpar karanlığın içinde turuncu ışıklarıyla. Barlardan tek düze elektronik sesler taşar kaldırımlara. “Kannkka”larla “ağğbi”ler bir masada, “hocca”lar diğerinde alternatif sohbetlerindedirler.

Masalarda, “kafa-kol, enseye-şaplak” dergileri, kül tablaları, zıvanalar. Kadehlerde geçkin dudak izleri, duvarlarda “soyut sanat”, basık tavanlar, cigara dumanı, vakıflar, fonlar, projeler, Avrupa Birliği. Gökyüzü nerede?

Gökyüzü pelte gibidir. Hava ağırlaştıkça ağırlaşıyor, kısa yorgun adımlar, “ağğbi”lerle “hocca”lar, fayans tüneller, reklamli pisuarlar, alçak tavanlar, cigara dumanı, soyut sanat, sergi salonları birbirlerini kusuyorlar.

Gidecek yer yok, kaçacak delik yok. O yazarın son tuğlası kafamızı

yaracak, “enseye-şaplak” dergisinin ne yapacağı hiç belli değil. Gidin lan!

Başka bir şey yok mu göğün altında?

Bir kazma sapı, sağlam bir çekiç?

Geçen Yüzyılın İşçi İmajı

Şu düzene karşı olan kimse kalmadı mı? Bunların edebiyatı, sanatı yok mu?

Pos bıyıklı, pazıları bakla bakla bir işçi figürü vardır. Bir de saçlarını almındaki eşarpla bağlamış, gergin göğüslü, sert bakışlı işçi kadın.

Bazen dergilerde, bazen afişlerde, pankartlarda görülürler. Şiirlerde, şarkılarda, hikâyelerde anılırlar. Öyle şiirler, öyle şarkılar, öyle hikâyelerdir ki bunlar, anlattıkları yerlerde her şey sonsuz bir inkişaf içindedir. Sanayi almış yürümüştür, yerlerden mantar gibi fabrikalar biter, herkes onuruyla çalışır, emek toplumsaldır, emek kutsaldır, ama kötü kapitalistler namuslu işçileri sömürür, bölüşüm adaletsizdir, fakat o pazılı işçi sömürüye cevaz vermeyecektir.

Nâzım Hikmet, “Piyer Loti” şii-

Demek ki Marx ve Engels'in kendileri dahi, kimseyi "işçileştirmeye" çalışmıyorlardı. Hatta aksine bir başka yol mümkünse, bunun tercih ediyorlardı. Öyleyse bir köşede çocuğunu büyüten, bir köşede avcılık yapan, bir köşede küçük toprağını sürmeye çalışan, ya da bir köşede hırsızlık yapan sonuçta düzenle bağı asgari düzeyde olan herkesi kapitalist çarka, toplumsal üretime dahil etmeye çalışmak ne oluyor? Yüz yıldır neden aynı şarkılar, aynı şiirler yazılıp duruluyor?

rinde, "Batılı"nın 1001 gece masahvarı doğu imgesine karşı şöyle diyor:

İşte Frenk şairinin gördüğü şark! / İşte / dakikada 1.000.000 basılan / kitapların / şarkı!

Lâkin / ne dün / ne bugün / ne yarın / böyle bir şark yoktu, / olmayacak!

Şark / üstünde çıplak / esirlerin / aç geberdiği toprak!

Şarklıdan başka herkesin / orta malı olan memleket! / Açlığın kıtlaktan öldüğü diyar!

Evet böyle bir şark yoktu olmayacak. Ve tıpkı bunun gibi, ne dün / ne bugün / ne yarın böyle bir işçi de yoktu olmayacak!

Başka bir şey yok mu göğün altında?

Yani ya AVM sentırları, ya entel zırvalıklarını kabul edeceğiz, etmiyorsak, hayali işçi mitlerine mi inanmalıyız? Emek en yüce değer, fabrikalar da tapınaklarımız mı? Kısa yorgun adımlarla gece gündüz gidip geleceğimiz...

Biraz hafızamızı zorlayıp geçmiş günleri hatırlayalım.

Bu işçi imgesi, edebiyat ve sanat-taki asıl gelişimini reel sosyalizm pratiğiyle birlikte yakalamıştı. Kararlı, güçlü, sanayileşmiş reel sosyalizmi, sürreal, ama ebedi bir işçi figürü sembolize ediyordu.

Aslında bu dönemdeki sosyalist propaganda figürlerinin hepsi hem

reel sosyalizmin iç çözülmesi hem de emperyalist manipülasyon marifetiyle kısa sürede yozlaşmış karikatürize oldular ya da en basit haliyle amaçlarından saptılar. Sonuçta nereden geldikleri, aslında ne oldukları ve geldikleri yerde neye yaradıkları unutulup gitti ve geriye bir safsatalar bulamacı kaldı.

Bir bahar sabahı olmalıydı aslında. Ne zamandır bahar da gelmiyor.

Çıkamaz sokaklarda kısa yorgun adımlarımla ileri geri yürüyorum. AVM sentırlardaki konserlere gidemem. Bale varmış bu hafta. Anlamam zaten, hiç görmedim. Anlayacak olsam, param yetmez, bilet alamam.

İleri geri gidiyorum fayans koridorlarda. Entel barlarına mı gitsem? Ya da yeni nesil muhafazkârların gece kulüplerine gider elektronik remiks ilahi dinler, incili kaftanların gölgesinde şalgam suyu içerim.

Yoksulluğumun, yoksunluğumun sebebi bu düzendir. Ve bu yüzden düşüncem böyle bulanmış, yozlaşmış. Eşitsiz bölüşüm! İşte tüm sorunların kaynağı! Ben çalışıyorum onlar yiyor. Oysa eşitlik olsaydı... Emeğimin "karşılığını" verselerdi, o bale gösterisine giderdim. Pisuarın üzerindeki panoda gördüğüm kitabı alırdım.

Balerinin teki, şalgam rengi tütüsüyle ürettiğim artı değerün üs-

tünde salto yapıyor. "Bu balerin emeğimizle yarattığımız değerdir, bugün bilmem ne sentırdaki galaya gidemiyoruz belki, ama yarın bütün sentırlar bizim olacak. Burjuvazinin kazanımları bizim de kazanımımızdır, yarın hepsi bizim olacak. Daha çok çalışmalı, daha çok üretmeliyiz."

"Emek En Yüce Değer" mi?

İyi de Paul Lafargue, *Kapitalist toplumda çalışma, her türlü düşünsel yozlaşmanın, her türlü örgensel bozukluğun nedenidir*,¹ demişti bir zamanlar. Öyleyse bu bataklık kültürünün kaynağı belki de kapitalist toplumda çalışmanın kendisidir. Çıkamaz sokaklar bu yüzden dikiliyor karşımıza.

"Bırak Lafargue'ı, emek en yüce değerdir."

"Emek tüm kültürün kaynağıdır. Emek toplumsallaştıkça toplumsal kültür birikimi de artacak."

"Serserilik yapma! Onlar bugün sana hakkını vermiyorlarsa da, sen işini layıkıyla yap!"

"Sen işçisin, onurlusun, çalış!"

"Arbeit macht frei! Arbeit macht frei!"²

Kesin lan!

Bu işin içinden çıkamayacağız. En iyisi hafızamızı zorlamaya devam edip bir zamanlar bu konularda yazılıp çizilenleri hatırlamaya çalışalım.

Friedrich Engels, 1870'lerin sonunda, Eugen Dühring'le tartışmasında şöyle diyor:

... zenginliğin, insan üzerinde yalnızca sahip bulunduğu şeyler aracılığıyla egemenlik kurduğunu altı yaşındaki bir çocuk bile bilir.

Ama bay Dühring, bu yanlış tanımlamayı neden imal etmek, şimdiye değin bütün sınıflı toplumlarda kurulmuş bulunan gerçek bağlantıyı neden koparmak zorunda kalır? Zenginliği ekonomik alandan ahlâk alanına sürüklemek için. Nesnelere üzerinde egemenlik, bu çok iyi; ama insanlar üzerinde egemenlik, işte kötülük.

... Böyle yapmakla, zenginliği uygun biçimde üretim ve bölüşümün iki başlıca görüş açısı altına getirmiş olduk: şeyler üzerinde egemenlik olarak zenginlik, üretim zenginliği, iyi yan; insanlar üzerinde egemenlik olarak, günümüze değin olduğu gibi bölüşüm zenginliği, kötü yan, cehennem dibine! Bu şimdiki koşullara uygulanınca şu sonucu verir: Kapitalist üretim

biçimi çok iyidir ve kalabilir, ama kapitalist bölüşüm biçimi metelik etmez ve onu ortadan kaldırmak gerekir. Yalnızca üretim ile bölüşüm arasındaki bağlantıyı bile kavramış olmaksızın iktisat yapıldığı zaman işte böyle bir budalalığa varılır.³

Marx da Alman İşçi Partisi Programı'na düştüğü kenar notlarında şöyle diyordu:

“Adaletli biçimde dağıtım” ne demektir?

Burjuvalar bugünkü dağıtımın ‘adaletli’ olduğunu iddia etmiyorlar mı? Ve gerçekten de bugünkü üretim biçimi esasına göre bu dağıtım, biricik adaletli dağıtım değil midir?⁴

O halde belki de sorun bölüşümde değil üretimdedir.

Peki emek bütün zenginliğin, bütün kültürün kaynağı değil miydi?

Emek bütün zenginliğin kaynağı değildir.

... “Emek ancak toplumsal emek olarak, zenginliğin ve kültürün kaynağı olur”, ya da aynı anlama

gelen: “ancak toplum içinde ve toplum tarafından”.

Bu önerme tartışma götürmez şekilde doğrudur, çünkü, yalıtılmış emek (bunun maddi koşullarının gerçekleşmiş olduğunu varsayarsak), kullanım-değeri yaratabilirse de, ne zenginlik, ne de kültür yaratabilir.⁵

Tamam, zaten içinde emek geçen cümleler okuduğumuzda mutlaka toplum, toplumsal gibi kelimeler de oluyor. Dolayısıyla bu haliyle sorun yok gibi. Fakat:

Şu önerme de aynı şekilde tartışma götürmez:

“Emeğin toplumsal olarak gelişmesi ve böylece zenginlik ile kültürün kaynağı olması ölçüsünde, işçiler arasında yoksulluk ve perişanlık, işçi olmayanlar arasında zenginlik ve kültür gelişir.”

Bu; geçmişin tüm tarihinin yansımasıdır. O halde “emek” ve “toplum” üzerine genel sözler sıralayacak yerde, bugünkü kapitalist toplumda işçileri bu toplumsal beladan kurtulmaya yetenekli kılan ve on-

Nâzım Hikmet de, işçi tulumuyla gezen hürriyeti tanımaz. Çünkü hürriyet işçi tulumu giymeğ. Hapisteki bir büyük şairin hürriyete giydirdiği bir işçi tulumu hülyası vardır, ama onu tanımaz. Sınıfsız toplum herkesin işçi olduğu toplum değil, kimsenin kimseye işçilik etmek zorunda kalmadığı toplumdur. Böylece işçi sınıfı kendini bir sınıf olarak ortadan kaldırır, işçi sınıfının kavgası aslında kendine karşıdır.

İyi de Paul Lafargue, Kapitalist toplumda çalışma, her türlü düşünsel yozlaşmanın, her türlü örgensel bozukluğun nedenidir, demişti bir zamanlar. Öyleyse bu bataklık kültürünün kaynağı belki de kapitalist toplumda çalışmanın kendisidir. Çıkma sokaklar bu yüzden dikiliyor karşımıza.

ları buna zorlayan maddî vb. koşulların sonunda nasıl yaratılmış olduğu, burada, somut biçimde kanıtlanmalıydı.⁶

Marx bunları 1875 Baharı'nda yazmıştı. Fakat geçen neredeyse bir buçuk asra rağmen marksizm adına hâlâ her yerde “emek” ve “toplum” üzerine genel sözler sıralanmaya devam ediliyor.

Mülksüzleştirilenlerden Kurtulmak

Doğrusu işçinin işçi olmak gibi bir rüyası olamaz. Bireyin kendi iradesiyle emeğini toplumsallaştırarak bunun cenderesine girmeyi seçmesinin akla yakın hiç bir tarafı yoktur. Kölelik, bir tercih olamaz.

İşçinin kölelik koşullarının düzelmesi de mümkün değildir. “İşçi” imgesiyle, kölelik, perişanlık, sefalet, yozlaşma birbirinden ayrılamaz.

Marksist teoriye göre bu çelişki işçi sınıfına devrimci bir rol biçer, doğrudur. Ama bu bir kurtarıcı rolü değildir. Bu kapitalist birikimin tarihsel eğiliminin bir sonucudur. Yani bir tarafta sermaye birikirken diğer tarafta biriken sefalet ve mülksüzleşme işçi sınıfını kendi içinde bulunduğu koşullardan kurtulmaya zorlar.

“Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte gelişen üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşmadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilir.”⁷

Tamam işte, emeğin toplumsallaşması, sonunda kapitalist kabukla uyuşmayacak bir noktaya geleceğine göre, önce kapitalist üretim tekamül etmeli, önce emek toplumsallaştırılmalı, herkes fabrikalara doluşmalı ki masallardaki o işçi figürü ortaya çıksın. Doğru mu?

“Kapitalist üretimin doğuşunu in-

celerken, bunun temelinde ‘üreticinin üretim araçlarından kökten ayrılışının’ yattığını (işin sırrının bu olduğunu) söyledim, (Kapital’in Fransızca çevirisi, s. 315, sütun 1) ve ayrıca ‘Bütün bu evrimin temeli, tarımsal üreticinin mülksüzleştirilmesidir. Bu da şimdiye kadar, köklü biçimde ancak İngiltere’de oldu. ... Ama Batı Avrupa’nın bütün öteki ülkeleri aynı hareketi geçirmektedirler’ dedim.

Demek ki ben Batı Avrupa ülkelerinde bu hareketin ‘tarihsel yazgı’ olma yanını özellikle sınırladım.

... Rusya’da bu ülkeye özgü koşulların bir araya gelmesi yüzünden, ulusal ölçüde kurulmuş olan tarım komünü, ilkel niteliklerinden adım adım kopabilir ve doğrudan doğruya ulusal ölçüde kolektif üretimin unsuru olarak gelişebilir.”⁸

Yani ille de önce emeği toplumsallaştırmak gerekmiyor muydu? Marx’ın tabiriyle kapitalizmin “korkunç, iğrenç serüvenlerinden geçmeden” bir şeylerin değişmesinin ihtimali var mıymış?

“Kapitalist sistemin Rus heveslileri böyle bir çözümün teorik olanağını yadsumaya kalkarlarsa kendilerine soracağım soru şudur: makineleri, buharla işleyen gemileri, işletebilmek için Rusya, Batı gibi, makine sanayiinin o uzun kuluçka döneminden geçmek zorunda kaldı mı?”⁹

Ya da:

“Oysa Rusya’da hızla gelişen kapitalist vurgunculuğun ve henüz gelişmeye başlayan burjuva toprak mülkiyetinin karşısında toprakların yarıdan fazlasının köylülerin ortak mülkiyetinde olduklarını görüyoruz. Şimdi soru şudur: Bir hayli çöküntüye uğramış olmakla birlikte yine de ilkel ortak toprak mülkiyeti olan Rus obşçına’sı daha ileri komünist ortak mülkiyet biçimine doğrudan varabilir mi? Yoksa o da, önce, Batı’nın tarihi evrimi olan çözülme sürecinden mi geçmelidir?”

Bugün için bu soruya verilebilecek tek cevap şudur: Eğer Rus devrimi Batı’da

*bir proleter devrimine ışık yakar da bu iki devrim böylece birbirini tamamlarsa, bugünkü Rus ortak toprak mülkiyeti komünist bir gelişim için hareket noktası yerine geçebilir.*¹⁰

Birkaç yıl sonra:

*“Rusya 1861’den beri izlemekte olduğu yolda ilerlemeyi sürdürecektir. Hattaki bir halka sunduğu en büyük şansı kaçırarak ve kapitalist sistemin bütün kötü sonuçlarını tatmak zorunda kalacaktır.”*¹¹

Demek ki Marx ve Engels’in kendileri dahi, kimseyi “işçileştirmeye” çalışmıyorlardı. Hatta aksine bir başka yol mümkünse, bunun tercih ediyorlardı.

Yüz Yıldır Aynı Şarkılar

Öyleyse bir köşede çocuğunu bü-yüten, bir köşede avcılık yapan, bir köşede küçük toprağını sürmeye çalışan, ya da bir köşede hırsızlık yapan sonuçta düzenle bağı asgari düzeyde olan herkesi kapitalist çarka, toplumsal üretime dahil etmeye çalışmak ne oluyor? Yüz yıldır neden aynı şarkılar, aynı şiirler yazılıp duruluyor?

Kısa yorgun adımlarımızı savurup dururken, AVM sanatından, çok satan romanlardan, entel barlardan, şalgam suyundan başka önerilebilecek tek şey neden fabrika patirtisi oluyor?

Nedir bu inkişaf hayranlığı? Gelişme, kalkınma martavalları ve biz de devamlı tulum giymek zorundayız? Kimsede bir karşılığı da yok bunun,

Bu fayans tünellerin ölü tırtılı mı olacağız sonsuza dek ve şu şiirlerdeki rüyalar gerçek olursa en azından bölüşüm daha adil olacak, hafta sonları baleye gideceğiz.

Nâzım Hikmet şöyle diyordu:

*“dolaşacaktır en şanlı elbisesizle: işçi tulumuyla / bu güzelim memlekette hürriyet”*¹²

Bu dizeler, şiirin bütünü bir yana, bana kalırsa Piyer Loti’ye çattığı dizeler kadar güçlü değildir. Evet belki herkesin ezbere bildiği dizeler bunlar, olsun.

Nâzım Hikmet, bir mektubunda Memet Fuat’ın hikâyelerini değerlendirdiyordu:

*“En zor şey, en yiğit ve en çok cesaret isteyen şey: samimiliktir. Bak, ‘Sabıkalı’ hikâyesi samimi değil. Zaten olamaz. Sen sabıkalıyı tanımazsın. Sabıkalı hakkında kitap bilgin, düşüncen ve merhametli yüreğin vardır, ama onu tanımazsın.”*¹³

Nâzım Hikmet de, işçi tulumuyla gezen hürriyeti tanımaz. Çünkü hürriyet işçi tulumu giymez. Hapisteki bir büyük şairin hürriyete giydirdiği bir işçi tulumu hülyası vardır, ama onu tanımaz.

Sınıfsız toplum herkesin işçi olduğu toplum değil, kimsenin kimseye işçilik etmek zorunda kalmadığı toplumdur. Böylece işçi sınıfı kendini bir sınıf olarak ortadan kaldırmıyor, işçi sınıfının kavgası aslında kendine karşıdır.

Yani bir şiirde, bir hikâyede “işçi”, “emekçi”, “toplum” gibi kelimelerin geçiyor olması onu düzenin dışına çıkarmaz, aksine daha içkinleştirir. AVM senturların, çok satan

kitapların, entel barların, remiksli ilahilerin inkârı, var olmayan, hiç var olmamış bir işçi kültü değildir. Bir başka dil, bir başka kültür gerek bize.

Sonuçta, bu güzelim memlekette de başka yerlerde de hürriyet, ancak işçi tulumlarından kurtularak gezebilir.

Kısa yorgun adımlar, çırılçıplak hürriyeti arıyor.

Bir bahar sabahı olmalıydı aslında ve göğün altında yapılabilecek çok şey var.

¹ Tembellik Hakkı, Paul Lafargue, çev. Vedat Günyol.

² “Çalışmak Özgürleştirir” Naçi toplama kamplarının kapılarında yazılı olan ünlü Almanca deyiş.

³ Anti-Dühring, Friedrich Engels, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları.

⁴ Alman İşçi Partisi Programının Kenar Notları, Karl Marx, çev. M. Kabagil, Sol Yayınları.

⁵ A.g.e.

⁶ A.g.e.

⁷ Kapital 1. Cilt, Karl Marx, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, Yordam Kitap.

⁸ V.İ. Zaslüç’in Mektubuna Yanıtın İlk Taslağı, çev. Mihri Belli, Sol Yayınları (Vurgular Marx’a ait).

⁹ A.g.e.

¹⁰ Komünist Manifesto Önsözler, 1882 Tarihli Rusça Baskı’ya Önsöz, çev. Tektaş Ağaoğlu, Yordam Kitap.

¹¹ Karl Marx’tan aktaran: Friedrich Engels, Rusya’daki Toplumsal İlişkiler Üzerine, çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları.

¹² Saat 21-22 Şiirleri, 6 Aralık 1945, Nâzım Hikmet.

¹³ Yeni Dergi, Sayı 35, Ağustos 1967.